

MOVIUM FAKTA

I • 2014

The Winter Garden i Sheffield i norra England. Foto: Karin Svensson.

VINTERTRÄDGÅRD

— VÄXTVAL I PARADISEN UNDER GLAS

I en vinterträdgård under glas kan vi nordbor få uppleva grönska och blomdoft även under den mörka och kalla delen av året. Vi ser ett ökat intresse för inglasade miljöer som attraktion i bostadsområden och stadskärnor. I detta Movium Fakta ges förslag på växtval för vinterträdgårdar med olika klimatförutsättningar.

Av Karin Svensson

Vinterträdgården populär redan på 1800-talet

Med våra långa och kalla vintrar här i norr, borde vi kanske ta vara på de möjligheter som finns att faktiskt höja temperaturen en aning och låta våren spira några månader tidigare. Genom att glasa över till exempel ett shoppingstråk eller en central passage i staden, kan vi skapa en miljö där vi i februari månad kan lägga ifrån oss dunjackan, slå oss ner på en uteservering och dra in ljuvliga dofter från blommande träd. Dofter som får oss att i tanken förlyttas till Rom eller Nice i mimosablomningens tid.

England föregångare

Med vinterträdgård avses här en vintersval trädgård under glas, där vintertemperaturen håller sig mellan 0–10° C. I Sverige finns ännu inget etablerat namn för denna typ av anläggningar. I England har det däremot funnits en obruten tradition sedan viktoriansk tid att bygga så kallade *conservatories*. Då är det oftast fråga om växthus som från början eller i efterhand konstrueras som en påbyggnad till ett bostadshus och hänger samman med denna huskropp. Även idag finns en stor marknad för detta i England och det finns flera företag som säljer färdiga byggsatser – både av modernt snitt och i historiserande stil.

Ibland används ordet orangeri för en inglasad trädgård. Då detta från början är en term för de glashus där man förvarade växter vintertid i

skydd från kylan utomhus, är detta en felaktig benämning på inglasade miljöer med permanenta planteringar. Orangeriernas växter var placerade i krukor som flyttades ut så snart vädret tillät och de tillbringade sedan sommaren i det fria. Dock är det många av de traditionella orangeriväxterna, som till exempel lager och citrusväxter, som lämpar sig väl för vinterträdgården.

Genom historien har det periodvis funnits en vurm för vinterträdgårdar och liknande anläggningar under glas. Kring sekelskiftet 1800–1900 byggdes flera storslagna och praktfulla vinterträdgårdar med förebild i Joseph Paxtons *Crystal Palace*, som uppfördes till världsutställningen i London 1851. Då var det de nyvunna kunskaperna i att skapa smäckra konstruktioner i gjutjärn som gjorde de stora glasbyggnaderna möjliga. *Crystal Palace* fick sina efterföljare i bland annat de botaniska trädgårdarnas palmhus.

De bäst bevarade exemplen på detta i Norden finns i Trädgårdsföreningen i Göteborg och i Köpenhamns Botaniska Trädgård. Dessa anläggningar hade sin huvudsakliga uppgift i att hysa och visa upp samlingar av exotiska växter i en praktfull miljö, men det byggdes också vinterträdgårdar för rekreation och avkoppling.

Exempel på detta är vinterträdgårdarna i Grand Hotel Royal i Stockholm från 1909 och Vinterhaven i Glyptoteket i Köpenhamn från 1906, där bara den senare är bevarad i mer eller

Den exotiska *Dicksonia antarctica* var en av de första trädorbunkarna att introduceras i odling. Foto: Karin Svensson.

The Winter Garden i Sheffield, Storbritannien.
Foto: Karin Svensson.

mindre ursprungligt skick. Den fyller fortfarande sitt syfte som en miljö att återhämta sig i från den museitrotthet som kan infinna sig efter besök i samlingarna.

På 1980-talet var det åter dags för ett uppsving för vinterträdgården som ett inslag i stadsbyggnadskonsten. Det är dock väldigt få, om än någon, av dessa anläggningar som är väl fungerande idag. En viktig orsak till detta är att växtmaterialet många gånger inte var särskilt väl anpassat för det specifika klimatet. Man ska också komma ihåg att utbudet av växter lämpade för vinterträdgårdar för 20–30 år sedan var mycket mer begränsat än det är idag. Nu har minsta garden center med självvaktning en avdelning med så kallade medelhavsväxter som passar för vinterträdgårdar och inglasade balkonger.

Bubblan sevärdhet i Malmö

Under 2000-talet har det återigen byggts vinterträdgårdar, både i Sverige och på andra håll i världen. Det finns bostadsbolag som lockar med ett attraktivt boende med en exotisk eller rofylld trädgårdsmiljö under glas.

Ett av de vackraste exemplen är Bubblan i Västra Hamnen i Malmö – en arkitektoniskt utmanande glaskonstruktion som innesluter en vintersval, grön miljö ämnad för de boende på den bostadsgård där den ligger. Här kan man njuta av grönska och blomdoft redan under soliga vinterdagar, i skydd för vind och kyla

utomhus, långt innan våren kommit till våra breddgrader. Bubblan är ett verk av Monika Gora, landskapsarkitekt och konstnär. Växtvalet, som har haft en god utveckling sedan invigningen 2006, har gjorts i samarbete med landskapsarkitekt Magnus Svensson.

Storsatsning i Sheffield

Ett annat gott exempel på en nutida vinterträdgård finns att beskåda i den gamla stålindustriestaden Sheffield i England. The Winter Garden uppfördes i samband med en omfattande upprustning av staden i början av 2000-talet. Sheffield höll då på att genomgå en omvandling från ett nedgången industrisamhälle, präglad av tunga industrier, till ett kunskapsamhälle med bland annat två snabbt växande universitet. Stora resurser satsades på att förbättra utemiljön i stadens centrum. Flera nya parker och torg etablerades och The Winter Garden var en del av denna satsning.

The Winter Garden är egentligen en överglasad passage mellan två byggnader, men är i sig ett makalöst byggnadsverk. Konstruktionen består av enorma, bågformade limträbalkar av lärk som välver sig över passagen och mellan bågarna ligger stora glasskivor. Att stiga in i detta rum påminner lite om att komma in i en enorm katedral; valvet sträcker sig hela 21 meter ovan golvytan och formar ett 77 meter långt rum. Hål i den plattgjutna betongen som utgör golvet bildar stora, organiskt formade planteringsytor fyllda med växtlighet. Växtvalet är gjort utifrån det vintersvala klimatet. Men det finns också en pedagogisk ansats i att på skyltar visa växternas namn och härkomst.

Bubblan. Foto: Åke Eson Lindman för GORA art&landscape.

Växtmaterial med anpassning till olika klimat

Grovt kan man dela in vinterträdgårdens klimat i två typer; dels det soliga och torra och dels det skuggiga och fuktiga. Detta måste man naturligtvis beakta när man väljer lämpliga växter att använda. I båda fallen handlar det om växter som kommer från klimatområden med milda, gärna frostfria vintrar, men inte tropiska klimat då växter med sådant ursprung behöver betydligt högre vintertemperaturer.

Till den soliga och torra vinterträdgården passar växter från till exempel Medelhavsområdet och områden med liknande klimat, som sydvästra USA, sydvästra Australien och delar av Sydafrika. Växter som passar för den skuggiga och fuktiga vinterträdgården hittar man till exempel i Nya Zeeland, delar av sydöstra Asien samt andra områden med svala, fuktiga skogar. Många av dessa områden hör till världens artrikaste, helt i klass med de tropiska regnskogarna, så utbudet av lämpliga växter är i teorin närmast oändligt. I svensk handel är naturligtvis utbudet oftast betydligt mer begränsat, men vänder man sig till leverantörer i till exempel Storbritannien är sortimentet stort.

Komposition för olika uttryck

I den vintersvala miljön råder det en tydlig årstidsvariation i klimatet, vilket också får till följd att växtligheten varierar under årets gång. De relativt låga temperaturerna under vintern stimulerar bildandet av blomanlag hos många arter och så fort de första solstrålarna får temperaturen att stiga, börjar våren i vinterträdgården. Detta infaller medan det fortfarande är vinter utanför och de flesta av oss längtar efter vårgrönnska och blomdoft.

När man gestaltar miljöer och komponerar ihop växter i trädgårdar under glas, gäller samma principer som för andra trädgårdar. Man bör alltså tänka i termer av dynamik och utveckling, samt växternas olika roller i kompositionen. Variationen i färg, form, struktur och textur kan utnyttjas för att skapa kompositioner med olika karaktär och uttryck. Det går att skapa anläggningar med ett formellt uttryck lika väl som det förstås också går att skapa mer naturliga kompositioner med inspiration från just naturen. Alltifrån lavendeldoftande, silvergrå busklandskap vid Medelhavet till fuktiga och frodiga ormbunks-

skogar i Nya Zeeland kan inspirera och ganska lätt återskapas i vinterträdgårdens skyddade miljö.

Växtval för sol och torka

Växter som är anpassade till ett mycket soligt, och även tidvis torrt och hett klimat, har ofta ett utseende som avslöjar detta. Som skydd mot sol, vind och uttorkning har många av växterna utvecklat sitt speciella utseende. Bladen kan vara små och läderartade och skyddas av behåring eller en väl tilltagen kutikula, alltså ett skyddande vaxskikt. Många växter är vackert silverfärgade till följd av behåringen. Anpassningen till ett torrt och soligt klimat gör dessa växter användbara i den soliga vinterträdgården. De behöver inte skuggas av skuggväv eller liknande, utan klarar full solinstrålning och en torr luft.

I naturen kring Medelhavet växer många lämpliga och också välkända arter, bland annat kryddörter som *Salvia officinalis* (salvia), *Rosmarinus officinalis* (rosmarin) och flera arter av *Thymus* (timjan). Förutom doften ger dessa buskar vacker blomning från tidig vår. Till de aromatiska småbuskarna från Medelhavsområdet hör också lavendel, där *Lavandula stoechas* (fjärilslavendel) som inte kan odlas ute i vårt klimat, ändå är lätt att få tag på och utmärkt för vinterträdgården.

Andra blommande buskar hemmahörande vid Medelhavet hittas bland *Cistus* (cistrosor).

Cistus landanifer – en av de mer storvuxna cistrosorna.
Foto: Karin Svensson.

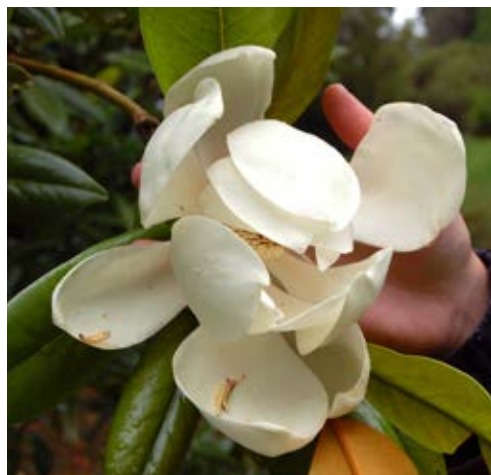

Buskmark i Portugal med fjärilslavendel.
Foto: Karin Svensson.

Cistrosorna är släkt med vår inhemska solvända, men betydligt större, ofta med ett tätt kuddformat växtsätt och en iögonfallande blomning i vitt eller nyanser av rosa. Blommorna påminner om en vildros och har fem silkespapperstunna kronblad, bladen förekommer i allt från silvergrått till vackert mörkgrönt. Flera arter och kultivarer, det vill säga sorter framtagna för trädgårdsbruk, finns att tillgå i handeln.

Letar man efter lämpliga träd och större buskar är naturligtvis *Olea europaea* (oliv) en given möjlighet. Även *Laurus nobilis* (lager), kan växa upp till mindre träd, men är också fin att klippa och forma med sekatorn. *Erica arborea* (trädljung) är kanske mindre välkänd och som namnet antyder en stor, nästan trädluk form av ljung med mängder av små vita, honungsdoftande blommor på våren. Vänder vi blicken utanför Europa hittar vi till exempel *Magnolia grandiflora* (kungsmagnolia) från sydöstra USA. Den är till skillnad från de flesta andra magnolior mycket värmeälskande och torktålig med sina städsegröna, hårda och blanka, mörkt gröna blad. Kungsmagnolians blommor med vita tallriksstora blommor under lång tid.

Tar vi en titt bland växter som härstammar från Australien finns det mycket att välja på. Bland världens högsta träd, eukalyptus, finns flera vackra och lättodlade arter. *Eucalyptus gunni* och *Eucalyptus globulus* används som små ibland som utplanteringsväxter. Även om de låter sig beskäras kommer de bäst till sin rätt i vinterträdgårdar med en väl tilltagen takhöjd.

Kungsmagnolians imponerande blomma.
Foto: Karin Svensson.

Det gör även flera arter av akacia, där många har en enorm växtkraft. Två arter med särskilt vackert finflikigt bladverk är *Akacia baileyana* och *Akacia dealbata*. *Akacia retinodes* saknar blad, men har istället bladliknande så kallade phyllocladier. Den säljs också som snittblomma under benämningen mimosa. Alla dessa arter av akacia blommor tidig vår med sina typiska blommor i form av små guldbollar som helt och hållet kan fylla en anläggning med sin väldoft. Bland de lite större buskarna hittar vi också många lämpliga, dekorativa och rikblommade släkten och arter i sydvästra Australien. Härifrån kommer till exempel släktena *Grevillea*, *Correa*, *Leptospermum* och *Callistemon* (lampborsträd).

Lämpliga klängväxter är svårare att hitta för den torrare vinterträdgården, men det finns några som bör nämnas. Från Australien kommer den med ärtfamiljen besläktade *Hardenbergia violacea*. Den har läderartade grågröna blad och blommor med typiska ärtblommor i violetta klasar. Asien får representeras av en klassiker för vinterträdgården, nämligen *Jasminum officinalis* (äkta jasmin) som översållas av vita blommor under senvintern och sprider en närmast bedövande väldoft. Slutligen rekommenderas den ganska diskreta men mycket vackra klematisen *Clematis cirrhosa*, hemmahörande kring Medelhavet.

Den soliga och torra vinterträdgården är också extra lämplig för odling av lök- och knölväxter, så kallade geofyter. Både Medelhavsområdet och Sydafrika är extra rika på växter i den här gruppen. Underjordiska knölar är ett bra sätt att

skydda sig mot den svåra sommartorkan, vilket också gör att många av dessa växter är höst-, vinter- eller vårblostande. Bland de mest användbara finns *Cyklamen* och då är det förstas inte de hybridiserade typerna som säljs som krukväxter, utan vildarter som lämpar sig bäst. Både den höstblostande *Cyclamen hederifolium* och den vårblostande *Cyclamen coum* ingår normalt i sortimentet för utomhusodling, men fungerar väl även i en frostfri miljö.

Andra trevliga arter är *Cyclamen silicium* och *Cyclamen persicum*. Med sina marmorerade blad och söta små blommor i vitt och ljuvt rosa är de ett härligt tillskott som pryder marken under höst, vinter och vår.

Det finns oändligt många andra geofyter som kan stormtrivas tillsammans med cyklamen i vinterträdgården, men för att nämna ett par av de mer spektakulära så kan *Scilla peruviana*, en synnerligen storvuxen scilla från västra Medelhavsområdet, och *Amaryllis belladonna* (kapamaryllis) från Sydafrika rekommenderas.

Växtval för fukt och skugga

I den skuggiga och fuktiga vinterträdgården har växtligheten ett utseende som för tankarna till tropiska miljöer trots att vintertemperaturen även här kan gå ner mot nollgradigt utan att växterna skadas. För att behålla den fuktighet som behövs är det lämpligt att växtbäddarna byggs av en torvbaserad jordblandning. Luftfuktigheten kan höjas med dysor och kanske en liten damm.

Den höga luftfuktigheten gör naturligtvis denna miljö en aning svårare att vistas i än den torrare. Glasögon immar till en början igen, bänkar kan bli lite fuktiga och bladen i en

medhavd bok kan bli vågiga. Överser man med dessa små olägenheter har man stora möjligheter att uppleva en atmosfär av i det närmaste djungellik karaktär. Växterna hämtas lämpligen från områden med fuktiga klimat i till exempel södra Kina och Japan, Himalayas monsunkölda sluttningar, delar av Anderna och Nya Zeeland. I dessa områden är luftfuktigheten och nederbörden hög och växtligheten utgörs naturligt av frodiga, städsegröna skogar.

En typisk växt för den skuggiga och fuktiga vinterträdgården är *Camellia* (kamelia) välkänd och älskad som den är. I naturen finns över hundra arter och i odling finns tusentals namnsorter och hybrider med alltifrån små, enkla till tefatsstora, fyllda blommor.

Det finns kamelior som börjar blomma redan i november, men de flesta har sin höjdpunkt i februari-mars. De flesta blir medelstora till stora buskar om de inte beskärs, men till exempel *Camellia japonica* kan växa till ett ganska stort träd.

Kameliorna är hemmahörande i Ostasien och härifrån stammar förstas också en hel del andra växter som kan kombineras med dessa. *Loropetalum chinense* är en ganska liten buske och en relativt ny introduktion från Kina. Den är nära släkt med *Hamamelis* (trollhassel) vilket inte är svårt att förstå vid en närmare titt på blommornas form. Dock är den städsegrön och blommorna starkt rosa. Bladen, som bara är cirka 3-4 cm långa, har en mer eller mindre röd ton beroende på sort.

I östra Asien finns också flera trevliga och lämpliga arter av *Mahonia*, som växer till formstarka, smalvuxna buskar med blanka, dekorativa blad och ljuvligt doftande, gula blommor under vintern. *Mahonia japonica*, som visserligen är

En näpen vildart av cyklamen, *Cyclamen repandum* i de grekiska bergen. Foto: Karin Svensson.

Buskmarkerna kring Medelhavet hyser många växter för vinterträdgården. Peloponnesos. Foto: Karin Svensson.

hårdig i de allra gynnsammaste lägena i de sydligaste delarna av vårt land, är en av dessa arter. Tillsammans med den kanske ännu mer odlingsvärda *Mahonia lomarifolia* har den givit upphov till hybriden *Mahonia x media* och en hel del namnsorter av denna, vilka är de vanligaste i handeln.

En annan gulblommande skönhet är *Hedychium gardnerianum*, med det underliga namnet kanonviska på svenska. Det är egentligen en ört, det vill säga den är inte förvedad utan skjuter nya blombärande skott från de ingefärslika jordstammarna varje sommar, för att sedan blomma med stora väldoftande blomsamlingar tidig höst. I naturen återfinns den i indiska Himalaya.

Till den skuggiga och fuktiga vinterträdgården hör förstås också ormbunkarna. I fuktiga och milda klimat finns gott om stora och kraftiga arter, som till exempel *Blechnum magellanicum* från södra Chile, som bildar bestånd av meterhöga, styva och stela blad.

Mer elegant i sitt växtsätt är *Blechnum discolor* från Nya Zeeland, som bildar knappt meterhöga rosetter av stensötelika, bågböjda blad. *Cyrtomium falcatum* (mahoniabräken) har som namnet antyder blad som till formen påminner om mahonia. Den saluförs ofta som rumsväxt, men trivs mycket bättre i den vintersvala och fuktiga miljön i en vinterträdgård.

Liksom mahoniabräken kommer också den betydligt vekare *Adiantum venustum* från Ostasien. Som alla arter i släktet är det en gracil och vacker ormbunke. Den breder ut sig med underjordiska rhizomer och är en fin marktäckare.

Till ormbunkarna hör också de så kallade trädormbunkarna, som verkligen kan bidra till en exotisk känsla i vinterträdgården. De allra

Trädormbunken *Cyathea medullaris* har svarta bladstjälkar. Foto: Petra Thorpert.

Chileklockans vaxlika blommor. Här *Lapageria rosea* 'Flesh Pink'. Foto: Karin Svensson.

flesta trädormbunkar är tropiska arter, men det finns en hel del som hör hemma i svalare klimat till exempel i Australien och Nya Zeeland. Den mest kända, som var först i odling och alltjämt är den vanligaste, är *Dicksonia antarctica* från östra Australien. Det är dock en av de mest långsamväxande trädormbunkarna, varför man bör anskaffa den i en nägorlunda rejäl storlek redan från början. Betydligt bättre tillväxttakt har många arter inom släktet *Cyathea*. *Cyathea cooperi* är den vanligaste. *Cyathea medullaris* är storsvuxen och har svarta dekorativa bladstjälkar och *Cyathea dealbata* har vackert silvervita bladundersidor.

Bland de klängväxter som lämpar sig för den fuktiga och skuggiga vinterträdgården måste *Lapageria rosea* (chileklocka) framhållas som en av de allra märkligaste och vackraste. Det är en liljesläkting som blommor med decimeterlånga, vaxartade klockor i rosarött. I naturen växer den i fuktiga bergsskogar i chilenska Anderna.

Det sägs att det finns en klematis för varje trädgård och så även här. *Clematis armandii* är en städsegrön, doftande vinterblommare från Kina med skyar av vita eller ljusrosa blommor.

En inspirerande miljö från Nya Zeeland för den fuktiga vinterträdgården. Markvegetationen domineras av den stiliga ormbunken *Blechnum discolor*. Foto: Petra Thorpert.

Som man kan ana av ovanstående är möjligheterna att skapa intressanta och njutbara miljöer i vinterträdgården mycket stora. Vintersvala inglasade miljöer kan hysa anläggningar med vitt skilda karaktärer och uttryck. Det finns flera andra fördelar med den här typen av miljöer, varav några är särskilt påtagliga. För det första ger årstidsväxlingarna en dynamisk anläggning där det ständigt

sker förändringar och olika typer av överdådig blomning avlöser varandra. För det andra är energiåtgången för att hålla vintertemperaturen över nollan en bråkdel av den som krävs för att hålla temperaturen i en tropisk miljö. Detta till trots finns stora möjligheter att skapa ett uttryck i vegetationen som inte står den tropiska miljöns frodighet och exotiska känsla långt efter. Nu kan vi bara hoppas att den svaga vinterträdgårdstrend som kan skönjas, tack vare nya rön och kunskaper, får vinterträdgårdarna att blomma mer pålitligt och långvarigt än någonsin.

Hedychium gardenianum är nära släkt med ingefära. Foto: Karin Svensson.

Detta Movium Fakta är skrivet av Karin Svensson, landskapsarkitekt och universitetsadjunkt vid SLU Alnarp. Karin Svensson undervisar bland annat i trädgårdsdesign med inriktning mot vintersvala inglasade miljöer, växtkomposition och växtmateriallära.

MOVIUM
SLU'S TANKESMEDJA FÖR HÅLLBAR STADSUTVECKLING

